

БУЗЬКІ КОЗАКИ В МАТЕРІАЛАХ ФОНДУ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КРЕСЛЯРНІ (Ф. 14) ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історію Бузького козацького війська не можна назвати однією з магістральних в українській історії. Проте вона активно присутня в роботах, присвячених історії заселення причорноморських степів, ситуації в порубіжжі, як тепер часто говорять, “фронтири” [16]. Вичерпно охарактеризованою можна вважати ситуацію з джерельним забезпеченням вивчення проблеми та історіографією питання в двох загальнодоступних статтях Олени Бачинської [13, 14]. В одній з них згадується про наявність певних матеріалів з козацької тематики, зокрема, у ф. 14 Державного архіву Херсонської області (далі – ДАХО. – О. К.). Метою цієї публікації якраз і є ознайомити зацікавленого в цьому читача зі змістом означених матеріалів – частково у викладі з авторським коментарем, частково (в переважній більшості) – з самими документами, і таким чином ввести їх у науковий обіг. Матеріали ці стосуються в основному питань забезпечення землею Бузького козацького війська і дотичних до цієї проблематики питань, оскільки цей фонд має назву “Херсонська губерньська креслярня” [15, с. 45-47].

Отже, перша згадка про “недосформований бузький козацький полк” в матеріалах ДАХО відноситься до 1786–1787 років, і міститься вона в указі Катеринославського намісницького правління херсонському губерньському землеміру титулярному раднику Терентію Федоровичу Мордвинкіну від 6 лютого 1787 р. [1, *арк.* 48-53 *зв.*]. Окрім іншого, там йшлося про колишніх запорожців (“ушедшие бывшие запорожцы”), які б повернулися до способу свого життя: “Малоросійської породи люди залюбки (*рос.: охотно*) підуть, коли дізнаються, що з їх поселень ні подушних, ні поземельних окладів немає”. Місця тут безлісні, невідгідні, тому можуть бути населені військовими людьми за зразком інших військових обивателів. Призначені в володіння вербованих козаків і арнаутів 223800 десятин велінням його світлості (Потьомкіна. – О. К.) залишені без стягнення поземельних грошей за виключенням поміщицьких та ін. [1, *арк.* 48-53 *зв.*]

Катеринославська казенна палата мала направити для відмежування земель арнаутів і вербованих козаків землемірів. Існувало рішення Катеринославського намісницького правління про те, що означені землі будуть відведені в Херсонському і Новомиргородському повітах. Отже, землеміри мали скласти плани і межові книги. 2 липня 1786 р. правитель намісництва генерал-майор Іван Максимович Синельников підтвердив плани про поселення козаків в Херсонському і Новомиргородському повітах, чим реалізував вказівку Потьомкіна [1, *арк.* 53-53 *зв.*]. Тому 16 листопада 1786 р. херсонському і новомиргородському повітовим землемірам казенною палатою пропонувалося “найближчим часом”, “щоскоріше і точно” та “негайно” (три вказівки на одному аркуші. – О. К.) відмежувати землі, скласти їх плани і надати на затвердження Катеринославському намісницькому правлінню [1, *арк.* 54].

Виявилося, що частина земель на правому березі ріки Інгул (12 тис. десятин) вже була надана для казенної слободи Домахні (інша назва – Пересадівка). 1500 десятин в урочищі Калиновий Кут, зарезервованих у Матвіївській окрузі для арнаутських поселень, на той час не були заселеними. Малося на увазі спочатку, що ця земля домахнинська, нікому не призначена під відхід, тож може бути заселена казенними селянами з села Федвар Єлисаветградського повіту. Але намісницьке правління отримало від підполковника “недосформованого бузького козацького полку” Каспарова рапорт зі станиці Матвіївської, внаслідок чого дало казенній палаті іншу вказівку. Зрештою півтори тисячі десятин землі “в Херсонському повіті по течії ріки Інгульця з правої сторони при урочищах балки Єланчика (Широкого)” надали козакам [1, *арк.* 54 -55].

В 1789 р. за дорученням катеринославського правителя Василя Коховського губернському землеміру Мордвинкіну інтенсивно складаються плани земельних дач і сіл, відданих Потьомкіним у казенне відомство. В цій роботі активну участь беруть елісаветградський землемір Іван Калинович Горбаненко та олександрійський Яків Григорович Гулевич. Всі плани дач, виконані ними, відправляються на затвердження Потьомкіну [2, *арк. 64; 3, арк. 47-49; 4, арк. 21-24*].

Робота по відведенню і обстеженню земель, що їх надавали козакам, проводилася і в подальшому. Так, 27 серпня 1793 р. елісаветградський повітовий землемір підпоручик Іван Горбаненко своїм рапортом у Катеринославську межу експедицію просить допомоги в своїй роботі з бузькими козаками. Як випливає з документа, він, виконуючи приписи цієї експедиції, вимагав від командуючого Бузького козацького полку вказівки для сотника Колесникова, щоб той надав робочих людей з поселень, що знаходяться в Єлісаветградському повіті для обстеження “під цими поселеннями належних боєраків”. Сотник просив утриматись від такого обстеження, доки не отримає з полку відповідної резолюції, тож землемір просив прискорити її надходження, оскільки його цікавили байраки станиці Плюскої, землі якої треба було межувати [5, *арк. 40*].

Що за цим стоїть – прихований спротив козаків чи звичайна бюрократична тяганина, – наразі сказати важко. Так само важко сказати, якого роду обстеження мав робити землемір із залученням такої кількості робітників, на яку сотнику потрібна була санкція полкового командування (якщо, знову-таки, мова йшла про санкцію щодо робітників, а не самих межувальних робіт. – О. К.), бо плани таких “боєраків” уже існували.

Зустрічаємо відомість про облік байраків у Єлісаветградському повіті, датовану 2 січня 1793 р., де вказані довжина в верстах і сажнях, ширина тощо. Козацьких земель тут стосувалися дві позиції: два байраки села Дицівка (Гутнинський при урочищі вершини річки Ірклійця та Чернечий при урочищі балки Тонконогівської) і байрак Плюский при урочищі річки Інгулець (вершини Інгульця) “Бузького козацького полку села Михайлівки” [5, *арк. 54 зв.*].

Цікавим та інформативним є рапорт херсонського повітового землеміра Йосипа Оранського “Високоблагородному і високошанованому пану Новоросійському губернському землеміру, колезькому асесору і кавалеру Павлові Семеновичу Чуйку”, який надає низку відомостей, названих однотипно: “Поселян, що містять бузький козацький полк в селах ... повіту” Тут названо три повіти – Єлісаветградський, Ольвіопольський і Херсонський. Стосовно останнього, Херсонського (вірогідно, це стосується і двох інших), сказано, що відомості ці складено на підставі планів казенних земель, що знаходяться у Новоросійській казенній палаті. Датовано документ 25 лютого 1793 р., створено його в Катеринославі [6, *арк. 52*].

Отже, в Єлісаветградському повіті “Поселян, що містять бузький козацький полк”, було [8, *арк. 43 зв.*]:

Назва поселення	Число душ	Землі	
		Придатної	непридатної
Михайлівка	1019	5434	–
Красносілля	481	3400	32
Гутницька, вона ж Дицівка	206	1248	–
Лозуватка	1015	1000	92
Лагерська, вона ж Максимівка	158	1872	–
Нерубайка	125	780	–
Новогригорівська	186	4483	131 367саж.
Руднянське	66	11137	163

* Автор принагідно висловлює вдячність співробітнику ДАХО Юлії Коник за важливу археографічну інформацію до цієї статті та консультації в тлумаченні зроблених скорописом записів у документах XVIII ст., зокрема географічних назв та імен.

Ухівка, вона ж Улянівка	28	394	
Водяне	161	1248	
Сердечне	56		

В Ольвіопольському повіті [6, арк. 46 зв.]^{*}:

Назва поселення	Число душ	Землі	
		Придатної	непридатної
місто Вознесенськ	265	1400	1000
Троїцьке	173	11400	600
Михайлівка	42	8700	300
Арнаутівка	168	5800	200
Новогригорівська	230	11400	600
Білоусівка	110		
Раківка	94		

В Херсонському повіті [6, арк. 51 зв.]^{**}:

Назва поселення	Число душ	Землі	
		Придатної	непридатної
Новопетрівське	209	1400	1000
Федорівка	328	14400	600
Каспарівка	171	7200	300
Баловне	77	7300	200
Себине	181	3500	500
Матвіївка	108	1900	85
Костянтинівка	38	7300	200
Гур'ївка	99	7300	200

Серед документів міститься рапорт Вознесенської межевої експедиції Вознесенському намісництву від 16 січня 1797 р. про казенні села, які стали містами, і між ними про бузькі козацькі села. Серед інших – про колишнє село Соколове по лівій стороні Бугу, яке стало тепер містом Вознесенськом, про їх межування, відстань у верстах від Херсона, Очакова і т.п. [7, арк. 24].

З часом проблема козацьких земель набуває подальшого ускладнення: нарізані для них землі далеко не завжди відповідали в кількісному плані існуючому положенню про те, щоб наділ на одну душу переселенців у степи був не меншим 15 десятин. Маємо документ стосовно Єлисаветградського повіту: відомість про козацькі поселення, кількість в них душ, кількість землі за відомістю Новоросійської казенної палати станом на 1798 р., кількість землі, яка мала б бути при розрахунку по 15 десятин на душу, тобто скільки недостає, і пропозицій від землеміра – звідки (з якого села) було б прирізати – всього 8 позицій [8, арк. 70-73]. Відтворимо основну частину цієї відомості, без пропозицій землеміра [8, арк. 72-72 зв.]:

Поселян, обернених у бузький полк	Число осіб чоловічої статі в поселеннях на 1787 р.	Число десятин під тими поселеннями		Треба за числом душ по 15 десятин
		придатної	непридатної	
Михайлівці	1019	6552	–	15285
Красносілля	481	3400	32	7215

^{*} Цей документ має олівцеві виправлення, зокрема, кількість душ у Вознесенську олівцем показана 242.

^{**} Кількість землі в цьому документі вказана олівцем.

Гутницькій, вона ж Дицівка	206	1248	–	3090
Лозуватій	195	1000	92	2925
Лагерській, Максимівка те ж	214	1428	–	3210
Кучерівці	158	1872	–	2370
Нерубайці	125	1664	–	1875
Новогригорівці і Сердечній	186 56	4483	181	3630
Рудянський і Богданівці	66	3445	163	990
<i>В цих округах під казенним Чорним лісом числиться окремо</i>	–	7588	–	
Ухівці, Улянівка те ж	28	185	–	420
Водяній, Гончарське те ж	160	1248	–	2415

Ціле листування, судячи з проекту документа Новоросійської казенної палати, спричинило звертання капітана бузького козацького полку Хмельницького на ім'я імператора з проханням відвести йому землю “на границі до ріки Дніпра від гирла оної вгору до Тирасполя, котра призначена була спершу чорноморському козацькому війську” Імператорська канцелярія дала відповідний указ Сенату 11 лютого 1802 р., який задіяв причетних до цього осіб: новоросійського цивільного губернатора, таємного радника і кавалера Михайла Павловича Міклашевського, генерала від інфантерії генерал-прокурора і кавалера Беклешова та губернського землеміра Чуйка. За їх дорученням у надрах Новоросійської казенної палати була підготовлена 21 березня 1802 р. довідка про ці землі, “придатні-непридатні”, з приміткою, що в тому разі, якщо не буде якихось перешкод для віддачі цієї землі бузькому козацькому війську, треба негайно повідомити цю інформацію в Сенат для прийняття рішення [9, арк. 27-29 зв.].

Неквалісною ходою проблема наділення бузьких козаків необхідною кількістю землі шукала свого вирішення. Про це невпинно нагадував своїми рапортами в 1804 р. військовий отаман генерал-майор Краснов. Він нагадував, зокрема, Херсонському воєнному губернатору і керівнику цивільною частиною в губерніях Херсонській, Катеринославській і Таврійській генералу від інфантерії Андрію Григоровичу Розенбергу, що в час формування бузького козацького війська землі для козаків із збереженням “десятичної пропорції” вже не вистачало. Розенберг через свої служби дав доручення херсонському повітовому землеміру Бобилкіну подати відомості, скільки землі є, а скільки не вистачає [10, арк. 1-4 зв.]. Для подальшого розвитку цієї справи губернське правління запропонувало Катеринославській межовій канцелярії “виправити дані”, які саме дачі в Єлисаветградському повіті і виділеному з нього Олександрійському належать бузьким козакам, а також в повітах Ольвіопольському і згаданому вже Херсонському. Належало подати дані і про те, чи є в межиріччі вільні казенні землі для наділення ними козаків у достатній кількості (тобто не менше, ніж по 15 десятин в розрахунку на “душу” – О. К.). Знову ж таки, “в наискорейшем времени”, повідомити – скільки землі під станицями бузьких козаків, скільки, куди і за чийм велінням відведені, скільки вільної казенної землі між Бугом та Інгулом і т.п. При цьому підкреслювалась, між іншим, “безвідповідальна поведінка” херсонського повітового землеміра Бобилкіна [10, арк. 17-20]. Все це листування з даного сюжету продовжувалося з вересня 1804 року по березень 1805 р. [10, арк. 1-20]

Постійні повернення до цієї теми можуть говорити як про не надто велике бажання вирішувати проблему козацького землевлаштування, так і про певні збої в роботі царської бюрократичної машини на далеких південних околицях. Неясно лише з документів, в чому ж проявилася “безвідповідальність” Бобилкіна – можливо, за

звичаєм усіх часів і народів, вище начальство перекладало вину за зволікання на нижчих виконавців. Про це тепер можна тільки здогадуватися.

Інформаційно насиченою також є справа 541. Відкривається вона повідомленням Ольвіопольського Нижнього земського суду від 10 жовтня 1804 р. і указом Херсонського губернського правління повітовому землеміру титулярному раднику Анадольському про “створення відомості” по Бузьких станицях, які містяться в Ольвіопольському повіті [11, *арк. 1*]. Йдеться про розвиток сюжету з рапортами військового отамана Краснова на ім'я губернатора Розенберга, зокрема, про один з них, в якому той повідомляє кількість лісів і байраків (заліснених балок. – О. К.) [11, *арк. 6*]. Канцелярист описує його суть: Красносільським станицям не вистачає лісу для сідел і домашніх потреб, і сіна для коней. Вони не мають сінокісних лугів, і де-факто беруть сіно на ближніх казенних землях, які вважають своїми, оскільки з планами земельних ділянок не все ясно. Минулого літа (1803 р. – О. К.) накосили таким чином до 30 скирт, і от тепер форшмейстер (чиновник, що опікувався казенними лісами, які були в окремій юрисдикції, лісник. – О. К.) Лебедев вимагає або плати грішми (по 12 з половиною копійок за копицю), або третину всього накошеного сіна в казну [11, *арк. 6 зв.*]. Отже, губернатор, реагуючи на скаргу Краснова, наказав форшмейстеру не заважати козакам вивезти заготовлене ними сіно, але щоб зберегти і казенний інтерес, тобто визначити суму грошей, яку мають сплатити козаки за те сіно, велів форшмейстеру детально описати ліси на військових землях і якість деревини. Бо козаки в “сусідніх казенних” лісах, які теж вважали за свої, не обмежувались косінням сіна, але також рубали ліс в лісах Нерубай і Плоский, за що четверо з них були взяті під варту Катеринославським обер-форшмейстером Лебедевим і не повернулися у військо, на що також скаржився Краснов [11, *арк. 7*]. Загалом губернська канцелярія в своєму обґрунтуванні указу згадує три рапорти Краснова (№ 1127, 1128 і 1202) і два форшмейстера (№ 3 і 5).

Щоб припинити цю тяганину, Херсонське губернське правління “учинило оп-
ределение” Катеринославській межовій конторі 27 вересня 1804 р., аби та уточнила, які саме дачі в Єлисаветградському, Ольвіопольському і Херсонському повітах належать бузьким станицям за межуванням, скільки землі перейшло в другі руки і чому перейшло, усе це повідомити найскоріше, але з залученням також інформації нижніх земських судів (про можливий перехід землі. – О. К.) [11, *арк. 26-27*]. Справа виявилася непростю, оскільки Краснов паралельно звернувся безпосередньо до Міністерства внутрішніх справ як до арбітра, і канцелярія до вирішення справи на вищому рівні рекомендувала землемірам з'ясувати всю історію відносин між козаками та іншими казенними поселенцями (зокрема, приписаними до Адміралтейства, як-от поселення Федварське, де були зачинені під замок згадані чотири козаки-лісоруби). Тож поки що було вказано козаків там “не ізнурять” і відпустити, сіно – забрати третину, а решту залишити козакам [11, *арк. 29-29 зв.*].

Результати роботи землеміра Анадольського з цього приводу показують наявність певних підстав у Краснова бути невдоволеним відсутністю лісів і сінокосів, які в його попередників, арнаутів, були, а до козаків не дійшли, бо були відібрані казною і потрапили в приватні руки. Це засвідчує “Відомість про землі колишніх арнаутських поселень, нині належні бузьким козакам” [1804 рік] [11, *арк. 17-17 зв.*].

Населений пункт, місцевість	Кількість землі		Примітки
	придатної	непридатної	
Місто Вознесенськ, Сокільська переправа, Ракове	11400	1000	<i>З цих земель у відведення не поступало і не призначено</i>
Михайлівка і Скаржинка, вона ж Білоусівка	8700	300	
Арнаутівка	5800	200	
Новогригор'ївськ	11400	600	
Троїцьке	11400	600	
Щербанівка	11400	600	
Пустопорожніх земель, по суміжності вписаних: - між річкою Бугом і річкою Солоною;	14500 12000 11500	500 1500 500	<i>Тут – казенні села і частина бузьких козаків указом Херсонського віце-губернатора призначені для казенних поселен</i>
- між річками Бугом і Інгулом (арнаутські)	5800 4400	200 100	<i>херсонський віце-губернатор – для дачі казенним селянам</i>
Відібрані в казенне відомство між Бугом і Інгулом			
Пустище Жовте прапорщика Волошина	1475	25	<i>Призначені для водворіння колоністів</i>
Пустище Біле дійсного тайного радника Бакуліна	11900	100	
Пустище Григоріївське грузинського царевича Георгія	11400	600	
Пустище Костянтинівка прапорщика Костянтинова	2900	200	
Пустище Зелене прапорщика Кур' Яновича	2900	55	

Число населення, приписаного до перелічених вище козацьких станиць, в даному випадку подано в окремій відомості: “Відомість поселенням, оберненим з тутешнього повіту в козацьке звання, з вказанням в них числа душ” [11, арк. 9].

Поселення	Число душ
Вознесенськ	300
Сокільська переправа	121
Ракове	100
Михайлівна	48
- там же малоросійських козаків	43
Новогригор'ївськ	251
- [там же] малоросійських козаків	50
Арнаутівка	194
- там же державних селян	1
Білоусівка	138
- там же малоросійських козаків	128
Троїцьке	184
Щербанівка	256

Певний інтерес являє собою також “Відомість, складена з загальних повітових відомостей про дачі Бузького козацького війська”, в тому плані, що має більш чітку географічну прив’язку стосовно “межиріччя Бугу і Інгулу”, і ще тому, що складена вона вже під завісу існування власне Бузького козацького війська як окремої одиниці в структурі Російської імперії – у 1816 р. [12, арк. 6-6 зб.]

Назва, при яких урочищах розташоване	Кількість придатної землі	Кількість непридатної землі
В Херсонському повіті		
Федорівка, знаходиться при лівих берегах ріки Бугу і річки Гнилого Єланця	12305	1063
Димівська, вона ж Болгарська, на лівому березі річки Гнилого Єланця	6048	362
Касперівка, на лівому березі ріки Бугу	6448	292
Ново-Петрівська, на лівому березі Бузького лиману	10443	300
Себина, на лівому березі Бузького лиману	9369	260
Гурівка, на лівому березі Бузького лиману	8600	122
Костянтинівка, на лівому березі Бузького лиману	8000	249
Баловня, на лівому березі Бузького лиману	5290	1500
Матвіївська, на лівому березі Бузького лиману	1900	85
Всього	68403	4223
В Ольвіопольському повіті		
Щербані, вона ж і Болгарська, на лівому березі ріки Бугу	11400	600
Троїцька, на лівому березі ріки Бугу	11400	600
Скаржинка і Михайлівка, на лівому березі ріки Бугу	8700	300
Арнаутівка, на лівому березі ріки Бугу	5800	200
Новогригор`ївка, на лівому березі ріки Бугу	11400	600
Місто Вознесенськ і станиця Раківець, на лівому березі ріки Бугу	14000	1000
Всього	62700	3300
В Єлисаветградському повіті		
Красносілля, Княжа теж, на лівій стороні річки Тясмину	3400	32
Григор`ївська і Сердечна, перша при вершині річки Інгулець з різних сторін, а друга з правого боку річки Нерубайки	4483	<u>181</u> 367 саж.
Михайлівка, Димівка те ж, з лівої сторони річки Інгульця	5433	–
Максимівка, вона ж і Лагері, на правому березі вершини річки Чорноліски	1428	–
Гончарівка, вона ж Водяна, з обох сторін річки Водяної	1248	–
Кучерівка, при вершині річки Інгульця з лівої сторони	1872	–
Руда, з правої сторони річки Руди На цій дачі поселене казенне село Богданівка адміралтейського відомства, 104 десятини належать дружині прапорщика Попова, а понад те казенний ліс, що зветься Чорний	<u>11137</u> 498 саж.	163
Лозуватка, з обох сторін річки Сухого Тясмину	1000	92
Дицівка, вона ж Гутницька, з обох сторін річки Ірклійця	1248	–
Нерубайка, при балках Могильній і Білиновій	884	–
Всього	<u>32133</u> 498 саж.	<u>468</u> 367 саж.
В Олександрійському повіті		
Улянівка, на правій стороні річки Інгульця	894	–
Всього в усіх чотирьох повітах	<u>164130</u> 498 саж.	<u>7991</u> 367 саж.
А усього придатної і непридатної землі за відомостями значиться	<u>172121</u> 498 саж.	

Таким чином, у фонді Херсонської губернської креслярні Державного архіву Херсонської області містяться документи, в яких висвітлюється один з аспектів життєдіяльності Бузького козацького війська – землевідведення і землекористування – практично за весь період існування цього війська, з 1786/1787 по 1816 рр. В основному це матеріали Новоросійської межевої канцелярії і губернських і повітових землемірів, у яких прослідковуються перипетії наділення козацьких поселень (станцій) землею, їх розміщення і зміни з плином часу. Подаються імена і службові посади причетних до цього осіб, за характером листування можна прослідкувати взаємини між різними гілками влади на рівні козацького військового, губернського і центрального правління імперії, частково – соціально-економічні проблеми життя бузьких козаків (зацікавленість у повноті земельних наділів, не менше 15 десятин на душу, особливий інтерес до байраків – заліснених балок – та до сінокосів, нестача деревини для побутових і військових потреб тощо). Є дотична інформація про суперечки з цього приводу з казенними селянами державних сіл або сіл, приписаних до інших відомств, як-от Адміралтейського. Є й інша інформація подібного роду, яка теж потрапила до матеріалів креслярні: наприклад, про суперечки з великими землевласниками, або іноземцями, які також претендували на землі в межиріччі Бугу і Інгулу як такі, що підходять для розвитку вівчарства, і т.п. В даному повідомленні ці матеріали не висвітлюються, оскільки це дещо інша тематика, яка заслуговує на окремий розгляд.

В цілому матеріали ф. 14 ДАХО щодо історії Бузького козацького війська стосуються більше аспектів територіального розміщення поселень бузьких козаків та кількості мешканців чоловічої статі в цих поселеннях і можуть бути корисними насамперед фахівцям саме у цій царині історичних досліджень.

Джерела та література

1. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 215.
2. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 221.
3. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 222.
4. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 223.
5. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 244.
6. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 333.
7. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 338.
8. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 360.
9. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 466.
10. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 501.
11. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 541.
12. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 882.
13. Бачинська О. А. Бузьке козацьке військо 1785–1817 // http://www.cossackdom.com/articles/b/bachinska_bugvoisko.htm
14. Бачинська О. А. Джерела з історії козацьких формувань Південної України кінця XVIII – XIX ст. // http://www.cossackdom.com/doc/bachinska_istochniki.htm
15. Державний архів Херсонської області. Путівник. – К., 2003. – 737 с.
16. Чорновол І. Фронтири Росії // <http://www.krytyka.kiev.ua/artikles/s.6.6.2007.html>